

Lezersimpressie van Ex Caritate dr. Madeleine Timmermann

Wat een interessante, verrijkende en gewichtige studie die in kaart brengt en op de kaart zet: het leven en werken van de religieuze zustercongregaties in Nederland gedurende de afgelopen twee eeuwen. Over zusters die zich vanuit hun religieuze bezieling met hart en ziel hebben ingezet en zich inzetten voor hun medemensen.

Marijke Verhoeven heeft ons in haar voordracht meegenomen in de boeiende ontwikkelingen die van binnenuit in de congregaties gebeurd zijn. Mijn accent ligt op de werken van de zusters. Het gaat om 4 grote werkterreinen van actieve vrouwelijke religieuzen: onderwijs en opvoeding, ziekenverpleging, verzorging voor hulpbehoevenden en de missie.

Ik heb de vrijheid genomen om net die accenten te leggen die bij mij ergens aanhaken. Dat is ook precies het bijzondere van dit onderzoek: het gaat leven omdat de prachtige verhalen en genoteerde herinneringen de lezer ergens raken, maar het biedt ook kaders om de bijzondere verhalen die je leest of de verhalen die het bij jezelf losmaakt te kunnen duiden. Ik ben betrokken bij een prachtig project van de zusters van Voorzienigheid in Heemstede waar ook de Julianazusters bij betrokken zijn en andere congregaties bij uitgenodigd zijn. Vorige week was er een presentatie over een hedendaags presentieproject van zwerfjongeren in Almere. Een van de aanwezige zusters reageerde op het verhaal en vertelde dat zij zelf ook kansloze kinderen had opgevangen en verzorgd. Na het lezen van het boek valt zo'n opmerking van die zuster veel beter op zijn plaats, past in de geschiedenis van de religieuzen.

In het boek worden fundamenten blootgelegd, lijnen doorgetrokken, nuanceringen aangebracht, cijfers en feiten op een rijtje gezet, de tijdsgeest wordt in het gezicht gekeken; soms met lof, soms jammer of ongemakkelijk, maar door de context te beschrijven valt het op zijn plaats in de tijd. Het boek verrijkt uw en onze geschiedenis omdat het met oprechte belangstelling uit is om te beschrijven hoe het was en hoe dingen konden veranderen in de loop der tijd. De hoofdconclusie van deze historische studie is dat er nauwelijks algemene uitspraken mogelijk zijn over actieve vrouwelijke religieuzen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw. Er komt een divers beeld naar voren, een rijke geschiedenis.

Het zichtbaar maken van specifieke tijdsgeest

Waar het boek begint, in de negentiende eeuw waren de zusters in de meeste congregaties vol van het ideaal van bekering, geloofsverbreding en kerkplanting. Ze dachten daarmee iets heel waardevols te brengen aan mensen die anders 'het heil' zouden mislopen. Hoe sterk die ijver was, is voor religieuzen die na de vernieuwing -waar Marijke over vertelde- zijn ingetreden, nauwelijks voorstelbaar. Het is terugkijkend in de tijd erg moeilijk om niet met de kennis van nu over toen te oordelen. Het boek nodigt ons uit om ruimte te maken en de zusters in hun tijd te laten en recht te doen. Zusters, mensen die net als wij hun idealen hadden, maar ook hun beperkingen, soms voor ons onbegrijpelijk, maar wat zullen anderen over 200 jaar over ons en onze tijd zeggen? Ik vind het prachtig hoe in het hoofdstuk over missie de zusters zelf aan het woord gelaten worden. We noteren 1841. De eerste Nederlandse zusters vertrekken naar de missie, het zijn zes Franciscanessen van Roosendaal. Een van de zusters Scholastica Moons hield een reisdagboek bij. Via haar overlevering wachten we op de goede wind en varen mee vanuit Den Helder op een zeilschip naar onbekende bestemmingen in het westen: Curaçao. Na een wekenlange reis over de oceaan doen ze een eiland aan waar zwarte mensen wonen: ik citeer: 'Het zien van de eerste Negers trof mij ongemeen; mijn hart klopte van begeerte om hen voor Jezus Christus te winnen!' Het boek, de tekst reikt ons een wereldbeeld aan van

toen, en het vraagt ons bescheiden te zijn want ook wij kunnen onze tijd en cultuur niet overstijgen. Het historisch onderzoek neemt ons mee door de loop van de tijd te volgen van mensen redden door hen te bekeren tot het christendom (echte blijheid als er weer iemand gered was) tot een opvatting van de eigentijdse missieopvatting dat wij van anderen kunnen leren.

Het boek biedt een kader om de voortschrijding van de tijd en de bijbehorende verhalen te duiden in tijdsperspectief. Er staat zoveel in dat u altijd wel ergens iets herkent. Het leuke voor mij van het stukje dat ik net citeerde van de eerste missiezusters is dat het de Franciscanessen van Roosendaal betreft. Daar heb ik een band mee, ik ben geboren en getogen in Roosendaal, ik ben genoemd naar zuster Madeleine, op de kleuterschool was er zuster Ubalda, op de lagere school zuster Aloisia, en op het atheneum heb ik nog les gehad van zuster Hermana en zuster Wilfried. Dat maakt het extra bijzonder, bij u zullen al lezende andere verhalen tot leven komen. Ik wil graag wat meer vertellen over wat ik erg boeiend vind: in de studie worden doorlopende lijnen in de geschiedenis zichtbaar gemaakt die kwijt geraakt zijn, die ergens afgesneden zijn.

Het zichtbaar maken van doorlopende lijnen in de geschiedenis

In het boek staat dat het zo opmerkelijk is dat in onze tijd er in de hedendaagse zorg zo weinig 'schatplichtigheidsbesef' is naar de zusters toe. Op de een of andere manier is de beeldvorming ontstaan dat er een breuk zit tussen de liefdadigheid van de zusters en de echte professionele zorg van onze tijd. Alsof de zorg van de zusters niet echt zou zijn geweest... In het boek wordt deze schijnbare tegenstelling ontmaskert: het is niet terecht en het klopt ook niet.

Maar dat blijkt ook, we zijn in onze tijd niet de enigen die een deel van de geschiedenis lijken vergeten te zijn, het is namelijk ook in religieuze kringen gebeurd. Ik neem u mee naar drie eeuwwisselingen waar ik dwars door alle feiten, cijfers en verhalen heen de auteurs volg die vergeten stukken van de geschiedenis opdelven en wortels blootleggen. Als doorkijkjes gebruik ik de eeuwwisselingen: 1800, 1900 en 2000.

- Het geworteld zijn in de praktijken van congregaties (periode 1800)
- Het geworteld zijn in vakbekwame praktijken (periode vanaf 1900)
- Het geworteld zijn in bezielde praktijken (periode vanaf 2000)

Rond 1800: blootleggen van het geworteld zijn in de praktijken van congregaties

Rond 1800 was er in het grondgebied dat tegenwoordig Nederland heet bijna geen zusterklooster meer te bekennen was, dit t.g.v. de Franse bezetting waardoor bestaande instellingen van diverse religieuze groeperingen, soms nog daterend uit de middeleeuwen, waren ontmanteld. In dit niemandsland starten actieve congregaties en vanaf toen komen in ons land zo'n negentig zustercongregaties tot bloei. In de studie wordt blootgelegd dat de congregaties weinig historisch besef hadden van religieuze voorgangers die nog niet zo lang tevoren soortgelijk werk hadden gedaan. Zij begrepen zichzelf als mensen die zonder een traditie begonnen, terwijl die er in feite wel was. Vergeten is dat zorg en onderwijs toen niet uit de lucht zijn komen vallen, maar dat de toenmalige zusters schatplichtig waren aan nog wel bestaande congregaties in de ons omringende landen. Deze fungeren als '**spirituele bevoorradingsplaats**' voor het actieve religieuze leven van vrouwen in Nederland. In die zuidelijke streken leidde men Nederlandse novicen op, of vanuit die streken werden zusters 'uitgeleend' rond wie zich hier nieuwe gemeenschappen konden vormen. Diverse congregaties zijn gevormd rond een religieuze uit België. Deze groepen stonden in diverse tradities en gingen soms terug naar de middeleeuwen. De ontwikkeling van zustercongregaties in Nederland is los van deze oorsprong niet te begrijpen. Reconstructie van

die eeuwenoude traditie is niet alleen van belang voor de spirituele overlevering, maar ook voor het inzicht in de transfer van pre-professionele kennis en kunde inzake het bieden van onderwijs- en zorgvoorzieningen door religieuze teams. Zusters begonnen niet blanco, maar startten vanuit een kloosterregel en maakten gebruik van wat andere religieuzen elders al doende hadden uitgevonden.

In het kort enkele bij die tijd behorende 'eyeopeners'.

Er werd ook **over congregatiegrenzen heen** bereikt. Wat je ziet in het onderwijs: als het gedachtegoed zinnig en degelijk katholiek was en men had er in de onderwijspraktijk wat aan, dan maakte men er gebruik van (dat gold bijvoorbeeld voor de Ursulinen die een deel van het pedagogisch denken van de Zusters van Sacré Coeur overnamen, en aan andere congregaties die weer bij de Ursulinen te rade gingen).

Wat ook aan het licht komt in het boek is dat de zusters geen katholieke bolwerken gebouwd hebben. Ik geef een voorbeeld van **een vruchtbare wisselwerking uit de zorg**. Eerst een tijdsbeeld: de eerste kloosterzusters die zich vanaf 1800 aan verpleging wijdde, deden dat in de wijkzorg en in gasthuizen. Het ziekenhuis betond nog niet, er konden eigenlijk nauwelijks zieken genezen worden. Er waren gasthuizen voor de opvang voor allerlei zorgbehoevende mensen, die daar lang verbleven, soms tot de dood toe. Mensen die het zich konden veroorloven lieten zich aan huis verplegen. In de zorg in Amsterdam (een stad onder protestants bestuur) wilde men katholieke zusters in de zorg omdat zij een goede naam hadden en uiteindelijk zijn de Zusters van Liefde uit Tilburg in 1839 naar Amsterdam gegaan waar zij ook niet-katholieken verzorgden. Dokter Heije's protestantse vereniging voor wijkverpleging was geïnspireerd door katholieke Zusters van Liefde en hun wijkwerk. Dokter Heije's Vereniging kreeg in 1878 op haar beurt weer een *katholieke* tegenhanger.

De arbeid van de zusters heeft altijd **inkomsten** opgeleverd. De zusters zelf kregen geen geld in handen, de congregatie ontving het overeengekomen bedrag. Af en toe begonnen zustercongregaties zelf een gasthuis. Parallellen zijn te zien in het onderwijs. Zusters werkten ook voor rijke mensen en brachten hen passende prijzen in rekening, waarmee ze werk voor armen konden bekostigen: ze gaven hen onderwijs, boden onderdak, gingen aan huis zorgen en richtten tehuizen op. Iets waar het boek ons op wijst: het beheer van congregaties was vaak veel zakelijker onderbouwd dan is gedacht, en dan de zusters die er lid van waren, wisten.

Daar waar niets was - in het onderwijs, de gezondheidszorg en de missie- hebben de actieve congregaties iets opgezet. **Het verschil tussen iets en niets**. Zusters legden op tal van terreinen die allereerste basis. Ook schiepen zij basisvoorzieningen voor volwassenen en kinderen met lichamelijke, geestelijke en psychische problemen. Als zodanig hebben zij aan de wieg gestaan van de Nederlandse verzorgingsstaat en ervoor gezorgd, dat mensen naar wie niemand omkeek hun aandacht en zorg kregen.

Maar zichtbaar wordt in de studie ook gemaakt dat **de zusters het niet alleen gedaan hebben**. Met name in diverse takken van de gezondheidszorg waren **leken** de onontbeerlijke hulpkrachten. Ze deden daar veelal het *ondersteunende werk*. Er waren ook in de sector van het onderwijs bestuurders in de regentencolleges en instellingsbesturen en zij zorgden voor de *bestuurlijke en financiële voorwaarden*. Rijke mannelijke en vrouwelijke leken ten slotte traden op als *weldoeners*, dankzij wier giften de instellingen mede konden ontstaan. En er was **de overheid**. De interacties tussen congregaties en overheid hebben een grote rol van betekenis gespeeld in de ontwikkelingen naar professionele verpleging, zorg en onderwijs. De zusters zijn met werkzaamheden begonnen in tijden waarin de overheid geen verantwoordelijkheid voor behoeftige burgers kon of wou nemen. Zusters sprongen in dat gat.

De Nederlandse overheid had profijt van dit particulier initiatief en speelde daarop in met regelgeving en subsidies. Met name de inspecteurs in het onderwijs en de gezondheidszorg hebben een rol van betekenis gespeeld. Hun eisen werkten kwaliteitsverhogend, al ervoeren veel zusters hen als lastig, precies vanwege die eisen.

Rond 1900: blootleggen van de wortels van de professionele kennis

De actieve religieuzen zelf is sinds de jaren zestig vergelijkbare vergetelheid en miskennis ten deel gevallen. In onze tijd bestaat in door hen opgerichte instellingen vaak weinig kennis over hen en evenmin affiniteit met de religieuze zorgtraditie - omdat deze ofwel vergeten is, ofwel als professioneel onvolwaardig wordt gezien.

We nemen 1900. De **omvorming van liefdadigheidsstaat naar verzorgingsstaat** is vaak afgeschilderd als het wisselen van de wacht: eerst zou liefdadigheid dragend zijn geweest, in die tijd deed men maar een beetje en toen kwam de rechtstaat met het proces van professionalisering. Eerst het een dan het ander. Het materiaal in het boek leidt tot een andere conclusie. Het een kwam niet na het ander, maar het waren in elkaar grijpende krachten met botsingen en wisselwerkingen. Op het spel staat het toe-eigenen van professionele kennis. Ik spitst toe op de verpleging en zorg. Algemeen verondersteld wordt dat professionele verpleging en verzorging begonnen zijn vanaf het moment dat de schriftelijke vastlegging, de eerste richtlijnen en protocollen er gekomen zijn. Maar en hier komt het boek met corrigerende feiten: de schriftelijke vastlegging van vakkennis kwam niet zomaar uit de lucht vallen, maar ging terug op generaties religieuze zorgverlening. Ook het zusteronderwijs en zoals gezegd de ziekenverpleging en de zorg voor hulpbehoevenden was gebaseerd op een kennis en kunde die deels was overgeleverd in de kloosterlijke traditie en deels was opgedaan in het werk zelf. Dat laatste kan worden geduid als praktische wijsheid. Er moet een herziening komen van ons collectieve geheugen. De professionele kennis is geworteld in de actieve congregaties.

Feit is wel dat de zusters moeite hadden zich te verhouden tot de nieuwe kwaliteiteisen die onder de noemer van professionaliteit hun intrede doen. Deze professionaliseringstrend (eerst afweer, dan toegeven, voorzieningen scheppen en die breed toegankelijk maken) zien we in het onderwijs, en later ook op de verschillende terreinen van de ziekenverpleging en verzorging. Vakinhouden werden gekoppeld aan exameneisen en er kwamen leerplannen. Toen de overheid in 1920 alle *onderwijs* ging betalen, zetten de zusters hun al begonnen professionalisering door en maakten zich dit nieuwe opvoedings- en onderwijsdoel eigen. In de *gezondheidszorg* is de weg veel stroever gegaan. Een grote verdienste van het boek is dat dit complexe proces inzichtelijker gemaakt wordt door het te plaatsen in maatschappelijke ontwikkelingen met name de opkomst van de nieuwe medische vindingen. Een nieuw type ziekenhuis begon te ontstaan, waar arm en rijk heen gingen om beter te worden. Hier ontstaat een onderscheid dat er voorheen nog niet was: een onderscheid te maken tussen *verpleging* en *verzorging*, waarbij de brede sector van de verzorging voor hulpbehoevenden omvat: bejaardenzorg, krankzinnigenzorg, later zorg voor mensen met verstandelijke beperking, en psychiatrie, hulp aan kinderen en jongvolwassenen, maatschappelijk werk, gezinszorg en wijkverpleging. Ziekenzorg ontwikkelt zich tot ziekenverpleging. Dokters kwamen niet af en toe langs om naar de zieken te kijken, maar waren de hele dag aanwezig en namen de leiding. Zij hadden behoefte aan vakbekwame verpleegsters die ze konden instrueren, want anders had de behandeling geen zin. Vanuit die behoefte zetten medici, samen met de rijksinspectie en de kruisvereniging, opleidingen voor verplegenden op. In 1878 begonnen de officiële eerste verpleegopleidingen in Nederland. Aanvankelijk misten religieuzen de boot, maar in 1901 behaalde de allereerste groep kloosterzusters (de congregatie van Zusters Onder de Bogen) het verpleegdiploma. In de decennia daarna haalden zusters de opleidingsachterstand op leken in en kwamen katholieke ziekenhuizen met kloosterzusters aan de leiding tot bloei. Centraal staan hier de religieuzenverpleegsters als *sociaal-religieuze* groep, vrouwen van tientallen

congregaties, met (een complexe) dubbele identiteit van kloosterzuster én verpleegster (professie verhoudt zich tot professional zijn). Heel verhelderend is dat het boek twee modellen aanreikt die door elkaar gaan lopen. Daar gaat het wringen. Er is het *kloosterlijkcaritatieve*

verpleegmodel, geworteld in een religieuze levensbeschouwing en alles was afgestemd op caritas: van geldstromen tot het verpleegdoel, van arbeidsethos tot de organisatiestructuur. Dat werd ook gewaardeerd en op grond daarvan hadden en behielden de zusters de leiding en de eindverantwoordelijkheid in de instellingen. Er waren onder zusters vele excellente vakkrachten die aan alle professionele vereisten voldeden, en vakkundigheid en toewijding wisten te combineren. Maar er waren ook situaties waarin het tweede nieuwe model scheurde met het eerste: *het model van professionele ziekenzorg* waarbij centraal de vakkennis kwam te staan en de arts en geneesheer een grotere rol kregen. Waar de twee modellen in ieder geval botsten was daar waar zusters, die niet over de vereiste bevoegdheden en kennis beschikten, per definitie leidinggevende posities bekleedden. Dat heeft een reputatieschade veroorzaakt, die nooit helemaal hersteld is.

Rond 2000: blootleggen van de wortels van de hedendaagse tegenstroom: bezielde zorg

In onze tijd staan in onderwijs, zorg en verpleging verzakelijking, productienormen, verschraling en schaalvergroting centraal. Als ik het mag toespitsten op de zorg: vanaf 2000 groeit er langzaam maar zeker ook een tegenstroom. Wat het boek ons meegeeft is dat de tegenstroom niet zomaar uit de lucht komt vallen, maar zich geworteld weet in de traditie van de zusters, in uw traditie. U zette zich in voor mensen die door anderen met de nek werden aangekeken en zette een nieuwe morele maatstaf neer voor een humane behandeling van deze groepen. Vastgesteld kan ook worden dat u en de uwen uw werk zagen als *meer dan vaktechnische kundigheid* en dat de definitie van ‘heel de mens’ sterk godsdienstig gekleurd was. Lange tijd leek die aandacht voor zorg verschaald tot uitsluitend vaktechnisch kunnen. Maar er komen tegengeluiden! En recentelijk staat juist dit aspect volop in de belangstelling. Puur vaktechnische correctheid is volgens veel lekenprofessionals in de zorgsector van vandaag niet genoeg. Er is belangstelling voor thema’s zoals het zoeken naar het hart van de zorg, toewijding, beroepseer, drijfveren, voor spiritualiteit in de zorg en menslievende zorg. Wij, de huidige zorgverleners met een missie voor menslievende zorg weten ons gedragen in uw traditie. En andersom, ik citeer een zuster die vorige week bij de presentatie van hedendaagse projecten van menslievendheid in Heemstede zei: ‘ons werk gaat door!’ Dit wederzijds historisch besef is een grote verdienste van dit onderzoek. Dank je wel: Marit, Marjet en Annelies.

Ik wens u vele uren leesgenoegen in *Ex caritate!*

Met vriendelijke groeten en alle goeds,
Madeleine Timmermann
m.timmermann@planet.nl

voor wie belangstelling heeft voor hedendaagse bezielde zorgpraktijken, zie:
[http://www.zorgethiek.nu/Wie%20zijn%20wij?/CES_CCC/Madeleine Weterings-Timmermann/](http://www.zorgethiek.nu/Wie%20zijn%20wij?/CES_CCC/Madeleine%20Weterings-Timmermann/)